ГЛАСНИК ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, Књ. 18 (2025), стр. 125-149
REVIEW OF REGIONAL MUSEUM, Vol. 18 (2025), pp. 125-149

Др Милутин ЖИВКОВИЋ
Институт за савремену историју
Београд

ПЕРО У СЛУЖБИ РЕЖИМА. КАСИМ ХАЏИЋ О СТАРОЈ РАШКОЈ (1941–1944)

АПСТРАКТ: Чланак говори о активностима Касима Хаџића на пољу публицистике током Другог светског рата. Пажња је посвећена његовим ауторским текстовима, те онима које је одобравао за штампу као уредник, а везаним за политичка, војна, друштвена, економска и социјална дешавања у прошлости и(ли) периоду окупације на простору Старе Рашке. Рад је писан на основу оновремене штампе и релевантне научне литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Касим Хаџић, Стара Рашка, штампа, Освит, НДХ, текст, пропаганда, (Новопазарски) Санџак

Одломци из биографије

Касим Хаџић је рођен у селу Заостро недалеко од Пљеваља (иако место административно припада Прибоју), 19. децембра 1917. године. Породица је са очеве стране била пореклом из пљеваљског краја, а деда по оцу му је био имам. Рано остаје без оца па са мајком одлази у село Црнузи ближе Прибоју. О његовом васпитању бринуо је деда Ибрахим Мемић, који га је и школовао, иако наводно, није школовао сопствену децу. У Прибоју завршава основну школу током 1925–1929, а онда и Велику медресу Краља Александра I у Скопљу (1929–1936). Затим одлази на студије у Сарајево, на Вишу исламску

шеријатско-теолошку школу, где дипломира 1941. године.[1] Током међуратног периода био је члан „Гајрета“, као и Удружења студената Више исламско шеријатско-теолошке школе. Држао је притом, предавања на разне теме (углавном верске) у Сарајеву, али и у другим градовима (Скопље).[2]

По окупацији Југославије враћа се у Прибој. Приликом уласка оружаних снага НДХ у варош крајем априла 1941. учествује у организацији свечаног дочека. Затим се јавља као носилац једне од квислиншких струја локалних муслимана које су се бориле за власт. Убрзо постаје начелник среског суда у Прибоју, а половином јула и начелник среза. На овом месту ће се задржати до повлачења усташког режима из Старе Рашке септембра 1941. године.[3]

Уз студента права Мурата Бајровића, важио је за главног представника усташког режима у прибојском крају, али и шире. Као такав учествовао је у већини политичких иницијатива старорашких муслимана према властима Независне државе Хрватске. Био је један од 38 потписника писма које је 21. априла из Сарајева послато у Загреб, а на адресу потпредседника владе НДХ, др Османа Куленовића. У њему се тражило да се Стара Рашка припоји НДХ, односно Босни.[4] Током лета ставио је свој параф на познати Меморандум санџачких градоначелника (требало да подсећа на Сјеничку резолуцију из 1917), који је послат Хакији Хаџићу и Реис-ул-улеми Фехиму Спахи, а са истим циљем. Фебруара 1942. његово име се, уз друге виђеније старорашке муслимане, нашло и на једној „представци“ Анту Павелићу, такође послатој из Сарајева. Њоме се тражило да представници муслимана из Старе Рашке уђу у Хрватски државни сабор да би се очувао континуитет са краткотрајном управом НДХ у Старој Рашкој.[5] Заједно са писцем

[1] *Preporod*, 15.12.1990; Uzeir Bećović, *Kasim Hadžić (1917–1990)*, Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu baštine Bošnjaka/Muslimana, 29–30/2005, 301.

[2] *Време*, 21.3.1940, 11; U. Bećović, n. d., 303.

[3] Milutin Živković, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (travanj-rujan 1941)*, (Zagreb: Despot infinitus d. o. o., 2020), 100, 121, 182.

[4] *Isto*, 35.

[5] Hamza Memišević, *Novopazarski Sandžak u percepciji hrvatske muslimanske nacionalističke inteligencije: slučaj Kasima Hadžića (1938–1945)*, Časopis za suvremenu

Иљазом Добарџићем из Бијелог Поља и Теуфиком Тахинбеговићем, исламским учењаком, Хаџић се јула 1942. обратио хрватском сабору, сада тражећи заштиту за његове сународнике преко Дрине.[6]

С јесени 1941. одлази у Босну. Почев од фебруара наредне године уређује сарајевски недељник *Освит*. Истовремено је добио намештење приправника у Котарском шеријатском суду у Сарајеву. Важио је од тада за водећег интелектуалца старорашких муслимана у овом граду, уз Сулејмана Машовића. Године 1944. положио је „шеријатско-судијски (кадијски) испит" и прелази на рад у Врховни шеријатски суд у Сарајеву. Био је такође, секретар Друштва шеријатских судија и члан сарајевског одбора удружења *Ел-Хидаје*. Почетком 1945. пребачен је у Загреб у тамошњи Котарски шеријатски суд, а на препоруку Хакије Хаџића и Хасана Хаџиосмановића. Циљ им је био да онемогуће постављење човека из супротне муслиманске политичке струје, што говори да је Хаџић уживао поверење поменуте двојице. На овом положају је био око два месеца. Извесно време је радио и у Министарству правосуђа Независне државе Хрватске.[7]

По ослобођењу бива ухапшен и смештен у један логор недалеко од Загреба, али га је Суд части убрзо ослободио. Уписује студије права у Загребу. Августа 1946. је поново ухапшен и спроведен у Сарајево. Због активности у ратном периоду, пре свега због рада у *Освиту* и као начелника Прибојског среза, осуђен је 1947. на 12 година робије, од којих је у Зеници, у тешким условима, издржао око четири. Још три године је био на условној слободи.[8] Стиче се утисак да је у ондашњим околностима, тј. првим годинама комунистичке диктатуре, лако могао добити и оштрију казну.[9]

---

povijest, 3/2024, 670, 673.

[6] Nada Kisić Kolanović, *Muslimanski i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, (Zagreb: Školska knjiga, 2009), 57.

[7] U. Bećović, n. d., 301; *Preporod*, 15.12.1990; H. Memišević, n. d., 673, 682–683.

[8] H. Memišević, n. d., 683–684; U. Bećović, n. d., 301; Harun Eminagić, *Zaboravljeni alim prof. Kasim Hadžić,* Islamska misao, 15/2024, 173.

[9] Поменимо случај познатог публицисте и књижевника Григорија Божовића (1880–1945). Рођен је 1880. у Придворици код Зубиног Потока. После основног образовања завршава Богословско-учитељску школу у Призрену, а потом литерарни одсек Духовне академије

После одслужења затворске казне враћа се у Сарајево. Ради на неколико места до 1967. (углавном у привреди), када је постављен за професора у Гази Хусрев-беговој медреси. Током службовања предавао је: историју ислама, арапски језик, акаид и ваз-хатабет. Одлично је говорио есперанто, био је доживотни члан Светског савеза есперантиста и држао течајеве овог језика у Гази Хусрев-беговој медреси. Познавао је још неколико страних језика, а радио је и као лектор. Био је на хаџилуку у Меки и Медини, а своја искуства је сабрао и објавио у једном путопису. Финансијски је помагао својим студентима и осигуравао им школске стипендије. Пензионисан је 1978, мада се у медресу вратио још једном школске 1982/1983. године. Умро је у Сарајеву 1990. од последица можданог удара, као, како пишу његови биографи, особа из реда „најистакнутијих људи новије муслиманске/бошњачке повијести", односно „људска и алимска величина". Сахрањен је на сарајевском гробљу на Барама. Добитник „високих признања са више нивоа, као (*што је*, М.Ж.) спомен-плакета града Сарајева, највеће признање које су додељује поводом ослобођења овог града". И једна улица у Сарајеву данас носи његово име. Био је ожењен Хедијом, са којом није имао потомке.[10]

Током живота показао се као плодни публициста. Први чланак написао је у средњој школи 1935. и објавио га у *Гласнику Савеза трезвене омладине у Београду*. Као студент пише за: *Исламски глас*, *Народну правду*, *Гајрет, Муслиманску свијест*, *Хрватски дневник* и *Југословенски*

у Москви. Након завршетка студија и повратка у Србију почиње са наставним радом у Богословско-учитељској школи, а потом у Српској гимназији у Битољу. Године 1913. бива примљен у државну службу. До окупације Призрена 1915. био је секретар призренске општине, после чега је интерниран у логор Нежидер у Мађарској. Током међуратног периода био је председник општине Призрен, народни посланик, док је истовремено градио успешну књижевну каријеру. Био је сарадник листа *Политика* од 1910. до 1941, где објављује неколико стотина путописа, репортажа и приповедака. Од 1941. живи и ради у Пљевљима. Тамо је био секретар колаборационистичког *Националног комитета* и уредник недељника *Пљеваљски весник* (до 1943). Лист су издавале локалне италијанске окупационе власти и имао је доста „блажи" тон према окупатору, али и идеолошком непријатељу, од Хаџићевог *Освита*. Без обзира на то, нове комунистичке власти су га ухапсиле и осудиле на смрт за наводни „злочин издаје" из 1942. године. Стрељан је у Београду 4. јануара 1945, док је његов књижевни опус деценијама остао непознат широј јавности. Рехабилитован је 2008. године.

[10] U. Bećović, n. d., 301–303; *Preporod*, 15.12.1990; H. Eminagić, n. d., 171, 173–174, 183.

лист. Касније објављује велики број текстова и у: *Гласнику Високог исламског старјешинства*, *Препороду*, *Муалиму*, *Новом Бехару*, *Ел-Хидаји* и *Таквиму*. За последњи је објавио комплетну библиографију за период 1951–1990, која је објављена у четири тома. Писао је скрипта и уџбенике за предмете које је предавао. Поред *Освита* уређивао је од 1968. и ђачки лист *Зем-Зем*.[11]

Године 1939. његова студија *Новопазарски санџак као саставни део Босне и Херцеговине: хисторично-политичка расправа* је штампана као сепарат. Рад *Положај жене у Исламу* преведен је на албански језик и објављен у приштинском гласилу *Edukata Islame* 1944. године. Бавио се историјом. Запажени су радови о: пљеваљском муфтији Шемсекадићу и његовој активности против Аустроугарске 1878, Гази Хусрев-беговој медреси, Великој медреси у Скопљу, судству у Босни током османског периода, Шеријатској гимназији у Сарајеву, итд. Најобимнији рад му је ипак онај из историје ислама који је у часопису *Препород* објављен у чак 67 наставака. Када се није потписивао пуним именом и презименом, користио је иницијале „НАК“, „НКН“ и „h”, односно псеудоним „Таслиџак“.[12]

Касим Хаџић и штампа у НДХ

Током окупације Југославије Касим Хаџић је објављивао своје текстове у: *Сарајевском новом листу*, *Новом листу*, *Ел-Хидаји, Освиту*.[13] Круна његовог публицистичког рада у овом периоду било је међутим, уређивање листа *Освит*. Покренут је фебруара 1942. у Сарајеву и излазио је на недељном нивоу, највероватније до лета 1944. године. Власник је био Хасан Хаџиосмановић, усташки логорник за Сарајево. Изашло је више од стотину бројева. Лист је био великог формата (48 cm), а годишња

[11] U. Bećović, n. d., 302; Sejid Strika, *Bibliografija tekstova iz hadisa i hadiske nauke objavljenih u Takvimu, Mualimu, Novom mualimu Zborniku FIN-a i Glasniku Rijaseta IZ-e*, Novi Mualim, 61/2015, 70–71, 74–75.

[12] *Preporod*, 15.12.1990; H. Memišević, n. d., 661; H. Eminagić, n. d., 179–180.

[13] *Sarajevski novi list*, 14.5.1941, 3; *Sarajevski novi list*, 13.6.1941, 8; *Osvit*, 24.10.1943, 4; Mahmud Trajlić, *Izdavačka delatnost muslimanskih društava u Bosni i Hercegovini do 1945. godine*, Znakovi vremena, 45–46/2009, 39.

претплата је била 120 куна. Штампала га је штампарија „Босанске поште“. Редакција се налазила на адреси Ћеламуша бр. 3. Сачувани примерци се данас могу наћи барем у Националној и свеучилишној књижници у Загребу и Народној библиотеци Србије у Београду.[14]

На уређивачку политику утицали су Хаџићеви политички ставови. Они се могу испратити још од времена похађања Више исламске шеријатско-теолошке школе, где се према Хамзи Мемишевићу, била код студената „уврежила… хрватска национална идеја“. Такође, Мунир Шахиновић Екремов,[15] уредник Хаџићевог дела о Новопазарском санџаку из 1939, био је „горљиви присташа правашке идеологије“. Делови ове студије су објављени у његовој *Муслиманској свијести* (*Хрватска свијест* од 1941) у рубрици „Санџак као саставни део Херцег Босне“. На другој страни, власник листа Хасан Хаџиосмановић припадао је политичкој групацији Хакије Хаџића и Адем-аге Мешића, који су обојица важили за присташе хрватског национализма. У сваком случају, по Мемишевићу, *Освит* је постао гласило „босанских муслиман-хрватских националиста“ и деловао је „с позиција хрватског национализма“.[16] Нада Кисић Колановић додаје да је био „у генетској вези са муслиманском интелигенцијом која је покушавала ускладити ислам са секуларном

[14] *Osvit*, 24.5.1942; M. Trajlić, n. d., 25; Драго Његован, *Једна библиографија периодике Независне државе Хрватске (1941–1945)*, Зборник матице српске за друштвене науке, 124/2008, 128, 133.

[15] Како наводи Нада Кисић Калановић радило се о интелектуалцу који се превасходно интересовао за однос ислама и национализма. Сматрао је да „панисламистичка идеја за муслимане Босне и Херцеговине може имати само значење духовне повезаности између исламских народа“. У контексту НДХ, он ставља „нагласак на ислам као услов системске интеграције муслимана“. За Шахиновића политички универзум муслимана почива „чисто на вјерској основи“. Nada Kisić Kolanović, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj državе Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest, 3/2004, 914–916.

[16] H. Memišević, n. d., 661, 663, 673, 676; То Хаџића није спречило да се током 1941–1942. различито идентитетски дефинише. Себе је видео прво као „муслимана“, па онда као „Бошњака“ који говори „бошњачким језиком“, а на крају као „Хрвата“. Милутин Живковић, *У потрази за идентитетом. Албанство и хрватство старорашких муслимана током Другог светског рата*, Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку, ур. Станислав Сретеновић, (Београд: Институт за савремену историју, 2024), 134.

државом и национализмом европског типа“.[17]

Дакле, лист објављује углавном текстове политичког, верског и пропагандног садржаја, мада је имао и практичну ноту. За њега пишу познати муслимански интелектуалци: Атиф Хаџиковић, Алија Копчић, Хусеин Мурадбеговић, Мустафа Мехић, Енвер Чолаковић, Ибрахим Хоџић,[18] Сулејман Машовић, Иљаз Добарџић и други. На страницама *Освита* читамо текстове о исламу, политичким и војним дешавањима у исламском свету, али и унутар исламске заједнице Босне и Херцеговине, Старе Рашке, Косова и Метохије и Албаније. Отворено се критикује западни империјализам, односно бољшевизам. Ту су афирмативни текстови о старешинама тамошњих муслимана, али и лидерима Сила Осовине и НДХ, те чланци који су популаризовали оружану борбу на страни Немачке. Лист је, опрезно, услед политичке осетљивости, третирао стање старорашких муслимана погођених ратним недаћама. Када је било могуће агитовало се за њихове политичке интересе, али у контексту интереса усташког режима. На тај начин, лист је постао водеће, ако не и једино (с обзиром да је поменути *Пљеваљски весник* био локалног карактера) гласило које се бавило, и то делимично, политичким, војним, друштвеним и економским стањем муслимана из Старе Рашке.[19]

Због свега наведеног, *Освит* је имао извесни значај за структуре усташког режима. О томе говори податак да су власти НДХ тражиле да се обезбеде сарадници и спонзори са простора Старе Рашке и Албаније, поред оних из Босне.[20] Ово потврђују и речи председника владе НДХ Анта Мандића. Септембра 1943. он каже: „Освит много цијеним, као и његове сараднике, који на онако тешком подручју шире

[17] N. K. Kolanović, n. d., 904, 917.

[18] Isto, 916–917.

[19] *Osvit*, 17.5.1942, насловница; *Osvit*, 14.7.1942, насловница; *Osvit*, 26.7.1942, насловница; *Osvit*, 12.9.1942, насловница; *Osvit*, 7.2.1943, насловница; *Osvit*, 14.2.1943, насловница; *Osvit*, 22.3.1943, насловница; *Osvit*, 25.4.1943, насловница; *Osvit*, 6.6.1943, насловница; *Osvit*, 4.7.1943, насловница; *Osvit*, 24.1.1943, 2.

[20] Milutin Živković, *Ratnici sa granice. Staroraški muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2025), 114.

државну и националну мисао“.[21]

Писање о Старој Рашки

Опус Касима Хаџића на теме повезане са Старом Рашком, рачунајући ту ауторске текстове и оне које је одобравао и(ли) наручивао као уредник, грана се у неколико рукаваца. У зависности од садржаја, грубо смо га поделили на политичко-пропагандни, ратно-афирмативни и историјско-практични део. Као најобимнији се притом показао онај први.

Током рата Хаџић је посветио велику пажњу политичко-административној припадности Старе Рашке. Настављајући са агитацијом коју је започео у међуратном периоду, залагао се да се овај простор прикључи НДХ, а путем тога, Босни. Први ауторски текст у овом контексту бележимо половином маја 1941. године. Тада му је у *Сарајевском новом листу* објављен чланак *Новопазарски санџак у прошлости*, где је користио податке из раније поменуте студије. У складу са политичким намерама власти НДХ према Старој Рашки, аутор наводи да му је циљ да, у данима када се решава судбина овог простора, „нашу јавност“ упозна са њеном прошлошћу. „Да је Санџак саставни дио Босне и Херцеговине“ закључује на основу тога што је, наводно, ова територија била њена неодвојива целина још од антике, да сви географски и путни правци иду линијом исток-запад, да је још од средњег века овде била стара Херцеговина, те да су је Османлије вековима држале „везану“ за Босну. Затим помиње путописце: Јуришића и Ламберга (1530), Лефевра и Евлију Челебију (17. век), „Мис Ирби“ и Гиљфердинга (1859), који по њему сви потврђивали ову теорију. На крају додаје да се старорашки муслимани „сматрају Бошњацима, а свој језик бошњачким“, односно да је „стопостотна жеља свих санџаклија-муслимана, да дијеле судбину Босне и Херцеговине и да једном за увијек Санџак буде враћен и припојен Херцег-Босни“.[22] Хаџић је притом био

[21] N. K. Kolanović, n. d., 917.

[22] *Sarajevski novi list*, 14.5.1941, 3; Хаџић превиђа да су муслимани из Сјенице после окупације успоставили проалбанску власт у граду, те да су њихови сународници са Пештера и из бјелопољског краја тражили припајање ових простора Краљевини

на становишту да као што је „Вишеград био Босна тако су то били и Нови Пазар и Сјеница и све до Митровице“.[23] Овај текст је битан с обзиром на то да Хаџић убудуће неће у много чему мењати аргументацију и пропагандне ставове изнете у њему.

То видимо месец дана касније када се поново јавно огласио текстом *Наш Санџак – 120.000 санџачких Хрвата траже припојење својој држави*. Оно што прво „упада“ у очи јесте идентитетски заокрет, од Бошњака према Хрватима исламске вере, како ће своје сународнике Хаџић све чешће дефинисати. У наставку понавља своју аргументацију и чврсто уверење да Стара Рашка никада у прошлости није била засебна целина. Истине ради, помиње средњовековну „кнежевину Рашку“, али само да би закључио како је она нестала,[24] чак и као географски појам. Стефана Немању наводи у светлу конвертита, који је наводно, „преврнушви вјером (*римокатоличком*, М.Ж.) прогонио католике у Санџаку“. У својим размишљањима затим одлази корак даље и, вероватно цитирајући текст објављен у *Хрватском народу* 18. маја 1941, додаје: „Средњовековно црквено градитељство у Новопазарском Санџаку носи све карактеристике хрватске приморске црквене архитектуре“. Из тога закључује како је овај крај у средњем веку био насељен „хрватским пучанством католичке вјере“.[25] Дакле, сличним аргументима, уз неколико нових, Хаџић агитује за припајања Старе Рашке Босни.[26]

Његове жеље нису се поклопиле са ситуацијом на терену, где

Албанији. М. Живковић, н. д., 127–128.

[23] H. Memišević, n. d., 662.

[24] Године 1798. владика Петар I Петровић размишља о обнови Краљевине Старе Рашке, а 1877. термин користи и Анте Старчевић. Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 122–123; Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, (Београд: Catena Mundi, 2015), 75–76, 127.

[25] *Sarajevski novi list*, 13.6.1941, 8.

[26] Интересантно делује осврт на садржај писма упућеног Осману Куленовићу маја 1941, где се такође тражи уједињене са Босном. У тексту се на неколико места, готово дословце, помињу Хаџићеви ставови и аргументи, па, будући да је он био један од потписника, не би требало искључити могућност да је можда био и један од аутора писма. *Novi list*, 2.5.1941, 8.

је септембра 1941. италијански окупатор заувек потиснуо НДХ са овог простора. Да не би кварио односе са Италијанима, усташки режим склања тему припадности Старе Рашке са дневног реда. Штавише, Хаџић је већ у првим данима уређивања *Освита*, објавио говор Анта Павелића у којем Стара Рашка није нашла своје место међу „повијестним хрватским земљама". Локалним муслиманима је као утеха понуђена једино магловита могућност да се преселе у НДХ, али без прецизирања где, како, када и на који начин.[27]

Неповољна политичка позиција НДХ није обесхрабрила Касима Хаџића, мада ће убудуће у овом правцу деловати опрезније. Прва прилика да настави са пропагандом за припајање Старе Рашке хрватској држави указала му се после италијанске капитулације септембра 1943. године. Преуређујући мапу Балкана после изласка кључног европског савезника из рата, Немци су између осталог, поново отворили питање припадности Старе Рашке.[28] Хаџић стога, лично или путем уредничке позиције у *Освиту*, оживљава сећање на Сјеничку конференцију из 1917. године. Афирмативно пишући о овом догађају, дајући му неоспорни легитимитет и истичући, наводно, тешке судбине њених креатора, индиректно је током октобра у *Новом листу* пропагирао укључење свог завичаја у границе Босне. Затим је објавио чланак дугогодишњег сарадника Иљаза Добарџића из Бијелог Поља, који је под насловом *Једна заборављена 25-годишњица* објављен у *Освиту* за 24. октобар 1943. године. Добарџић, у ствари, доноси причу једног од потписника Сјеничке резолуције, тадашњег градоначелника Бијелог Поља, који је после рата, према тексту управо због свог парафа на документу, убијен од бившег кмета, иначе Србина.[29]

Хаџић прати исти тон, када почетком септембра објављује на насловној страни *Освита* текст *Питање Санџака*, чији је могуће и

---

[27] *Osvit*, 15.3.1942, 3.

[28] M. Živković, *Ratnici sa granice...*, 61–77.

[29] Истине ради, Добарџић наводи да је било назнака како је поменута личност оптужена да је током рада у турском Министарству унутрашњих послова, наредила паљење јерменских богомоља у Малој Азији. Истовремено пише и да је поменути „чак и без средње школе… читајући и стално се дружећи са турским и аустријским частницима био у опхођењу прави Европејац". *Osvit*, 24.10.1943, 4, 6.

сам био аутор.[30] Чланак се враћа на 1878. и пљеваљског муфтију Шемсекадића који је подигао буну против аустроугарског уласка у Босну. Из овога, даље, изводи закључак да тадашњем „комадању Босне најодлучније су се успротивили санџачки муслимани". Следећа историјска тачка је поново Сјеничка резолуција из 1917, која је изданак истог процеса и чак најава оног што ће се десити после окупације Југославије 1941. године. Речју, да су старорашки муслимани поново са оружјем у руци устали да бране њихове историјске везе са Босном. („Кости санџачких бораца, који падоше код Стаљинграда, по руским степама, те по босанским и санџачким гудурама свакако ће уродити жељеним резултатима".) Закључује да је сада када су Немци поново прекрајали границе југоисточне Европе прави тренутак и да се реши питање бившег Новопазарског санџака, а у корист Независне државе Хрватске.[31]

„Диктат стварности" је наслов испод кога је уредништво *Освита* крајем јануара 1944. објавило карту Старе Рашке, агитујући по ко зна који пут према жељеном политичком решењу. У том периоду забележили смо два чланка која мање-више подржавају Хаџићеве ставове. Уредник *Освита* је наиме штампао писаније Савића Марковића Штедимлије и Ивана Крајача, преносећи њихове ауторске текстове који су објављени на другим местима у хрватској штампи.[32] Наравно, његови ставови су поново били јако близу плановима врха власти Независне државе Хрватске.[33]

---

[30] Како пише један од његових биографа, Хаџић „многе текстове није потписивао, али су се они распознавали по стилу писања, садржаја и разумијевања". H. Eminagić, n. d., 177.

[31] *Osvit*, 7.11.1943, насловна.

[32] M. Živković, *Ustaški režim...*, 92; M. Živković, *Ratnici za granice...*, 71.

[33] Министарство вањских послова у септембру 1944. предлаже да се Фрањо Сударе, тада командант „Црне легије", пошаље са нешто трупа у Стару Рашку, а да би локалне муслиманске јединице у Полимљу организовао у оне усташке. M. Živković, *Ustaški režim...*, 321; Такође, Политички одсек истог министарства је, под ознаком „врло тајно", израдио студију о Старој Рашки на 10 страница, где је обрадио њену прошлост и садашњост, војни и економски потенцијал, али тако да све иде у правцу њеног прикључења Хрватској. Затим је ради пропаганде, реферат умножен и послат посланствима у Берлину, Будимпешти и Братислави, генералним конзулатима у Бечу

Велика посвећеност догађајима који су се одиграли током рата у Хаџићевом завичају и брига за његову браћу по вери, не могу му се оспорити. Пивотна тачка писања у овом правцу била је судбина старорашких муслимана до и поготово од 1943. године. Још у броју *Освита* за 15. март 1942. објављена је прича о муслиманским избеглицама из источне Босне и Старе Рашке који су се у јесен 1941, после сукоба са локалним Србима, повукли на исток, стигавши у Нови Пазар и Косовску Митровицу (*Наши у Албанији – Кроз патњу и страдања*). Радило се о више од 4000 цивила који су били размештени по овим варошима и околним селима на издржавању код локалних муслимана и Албанаца. Чланак износи у детаље њихову судбину, тј. одлазак, боравак и повратак у завичај. За албанско гостопримство имали су само речи хвале.[34] Већ крајем маја *Освит* поново пише о незгодама муслимана, овога пута у Фочи, услед борби њихових снага са припадницима Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Иако је текст индиректно указивао на слабост централних власти у Загребу и тиме нарушавао идиличну слику коју је лист градио о усташком режиму НДХ, Хаџић га је објавио.[35] У истом контексту би требало посматрати извештај аутора потписаног иницијалима Х. Х., где се указује на познати документ генерала Драгољуба Михаиловића из децембра 1941, тзв. „Инструкције“. У њему се између осталог, планирало уклањање старорашких муслимана са њихових огњишта. Уредништво није пропустило прилику да овом спису, који је првенствено продукт свог времена, исконструише историјски дубину од неколико деценија.[36]

Жестоким оружаним сукобима између старорашких муслимана и Срба током прве половине 1943,[37] односно великом страдању цивила, али

и Минхену, конзулатима у Љубљани и Прагу, односно сталном трговинском представништву у Цириху. Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, фонд 283, НОР, документ 100, 1–15.

[34] *Osvit*, 15.3.1942, 6.

[35] *Osvit*, 24.5.1942, 7.

[36] *Osvit*, 24.5.1942, насловна.

[37] У питању су две велике офанзиве снага ЈВуО против муслиманских снага на простору Бјелопољског, Пљеваљског, Прибојског и Чајничког среза током јануара и фебруара. Том приликом убијено је неколико хиљада муслиманских цивила и бораца

само оних исламске конфесије, посвећена је нарочита пажња. На страница *Освита* освануо је тако, 28. јануара, непотписани текст у коме стоји: „Ових дана, пуни искреног бола и сућути према свима који пате и страдају, дознасмо за нова и тешка злочинства, која су починили одметници Драже Михајловића на подручју биелопољског котара". У наставку следе вести које „говоре о страдању неких муслиманских обћина с ону страну Лима (*десној*, М.Ж.), односно о паљењу бројних муслиманских села", те да су „ноћу на сам Бадњак – спаљене џамије у Губавчу, Бистрици, Коритима и Ивању".[38] Нешто касније, марта исте године, доноси се прича о муслиманским избеглицама из Бјелопољског среза који су завршили у Метохији или на подручју Рожаје–Тутин, дакле на простору Албаније. Аутор чланка хвали Албанце за помоћ „мухаџирима" и позива босанске муслимане да се угледају „по племенитости и дарежљивости" према ближњем, на њих.[39]

Дана 14. фебруара на насловној страни листа освануо је текст *Свиест заједништва – увјет нашег обстанка*. У њему се нашироко говорило о муслиманским губицима првенствено у Чајничком срезу, који је био део НДХ, али и у прибојском и пљеваљском крају. Према тону текста, вероватно га је писао Хаџић. Уз њега је додат још један чланак који је критиковао муслимане зато што су, по аутору, одступили од правих и добрих тековина ислама (између осталог су се критиковали „мјешовити бракови", конзумација алкохола и небрига за ближње).

и попаљено више од стотину села. Муслиманска страна покренула је осветничке нападе током лета и јесени.

[38] *Osvit*, 24.1.1943, 2.

[39] *Osvit*, 28.3.1943, насловна; Оно што аутор не помиње јесте да су албанске власти ово становништво сматрале етничким Албанцима, а не муслиманима/Бошњацима. Такође, ни прихват није био најбољи. Пошто је влада у Тирани желела да прошири границе баш до десне обале Лима, у интересу јој је било да се муслиманско становништво одржи на овом простору. То оклевање у прихвату избеглица однело је око 1000 живота, што је било изазвано тешким временским условима. Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом (1941–1943)*, књ. II, (Београд: Catena Mundi, Институт за савремену историју, 2020), 256; М. Живковић, н. д., 117; Што се тиче наводне „племенитости и дарежљивости" Албанаца довољно је погледати стопу криминала на Косову и Метохији током Другог светског рата и прибележити бројна насиља унутар саме албанске етничке групе.

Изгледа да је Хаџић покушао да, на неки начин, опомене ширу јавност на оно што је, по њему, био један од разлога трагичних догађаја који су погодили муслимане.

Вратимо се на први чланак. У њему читамо: „Покварени, злочиначки и крвожедни елеменат…по својим дивљачким и разбојничким инстинктима свему више сличи, него човјеку. Ако икоме пристоји назив 'звијер у људској сподоби' то без сумње одговора овим нововјековним Хунима". Овде се говори о Србима који су били припадници четничких снага. Затим се обрушава на „великосрбство" и „косовско предање", а помиње се и непостојећи догађај „истребљења потурица" у Црној Гори са почетка 18. века. Ту је цитат неког српског етнолога из 1912, који се доводи у везу са поменутим „Инструкцијама" и закључује да је „вјековни идеал великосрбства био уништење свега што је хрватско, па било то католичко или муслиманско". Тако је ова трагедија искоришћена и у пропагандне сврхе (текст се завршава Павелићевим цитатом). Аутор закључује: „Поново су запаљена многа села, поново се разлиегао плач жена и писка ситне дјеце, јер се је на њих сручио биес крвожедних злочинаца, који мисле, да и у Новој Европи могу некажњено радити што хоће… Она ужасна зверјства, паљење домова и богомоља, бацање у ватру невиних жртава, најсвирепије касапљење недужних створења (*више се не могу трпети*, М.Ж.)". Затим се починиоцима прети осветом, тј. „смртним ударцем".[40]

Писање Касима Хаџића и листа који је уређивао после ових текстова, полако прелази на друге теме, с обзиром на више пута помињану осетљивост питања Старе Рашке у контексту односа са Италијом. Ипак, у другој половини фебруара дата је краћа вест о прикупљању помоћи за мухаџире[41] из Старе Рашке.[42] Пажљиво су убудуће пласиране вести о страдању старорашких муслимана, појединачно или групно,[43] а уредништво је најмање једном искористило прилику да подсети на злочине почињене над њима у међуратном

[40] *Osvit*, 14.2.1943, насловна.

[41] Током поменутих акција ЈВуО у Старој Рашки са својих огњишта је протерано око 35.000 муслимана. М. Живковић, *Стара Рашка…*, 325.

[42] *Osvit*, 21.2.1943, 5.

[43] *Osvit*, 4.7.1943, 4.

периоду (злочин у Шаховићима, 1924).[44]

Популаризацију режима НДХ и нацистичке Немачке, као и величање њихових вођа, региструјемо такође у публицистичком раду Касима Хаџића. Можда најбољи пример овог сегмента његовог писања представља ауторски текст *Велики Њемачки Реих и муслимани*, објављен априла 1942. у *Освиту*. Карактеристичан је по хвалоспевима упућеним Адолфу Хитлеру. На једном месту, тако, читамо да Немачку „предводи генијални Фирер и највећи борац за стварање Новога Поретка – Адолф Хитлер. На другој пак страни налази се вјековни тлачитељ народа – Енглеска са својим савезницима плутократском Америком и бољшевичком Русијом". Хаџић даље наставља у истом позитивном тону: „Име Адолфа Хитлера за час се прочуло широм пространог исламског свијета. Са великим и силним усхићењем говорило се о овом генијалном државнику… Још у доба Југославије име Адолфа Хитлера било је толико омиљено међу хрватским муслиманима... Нема жртве коју хрватски муслиман није у стању поднијети за Њемачку и Адолфа Хитлера".[45]

Касим Хаџић, међутим, када пише о односима Немаца и муслимана, како на простору Југославије, тако и шире, проницљиво уочава важну ствар. Конкретно, да „како се Нијемци буду понијели према хрватским муслиманима, тако ће се муслимани цијелога свијета понашати према Њемачкој". Такође, препознаје један од разлога сарадње са Немцима у заједничком непријатељству према Великој Британији. Чланак је попуњен са још неколико Хаџићевих размишљања. Прво, како је могуће да је више од било ког дела „муслиманског свијета, хрватски… муслимани били (*су*, М.Ж.) и остали на страни Њемачке". Друго, како су наводно, муслимани „у прошлости увијек били савезници Њемачке и никад нису против ње ратовали". И треће, да „у побједи Њемачке гледају исламски народи своју побједу". Иначе, нешто пре тога Хаџић објављује текст Мустафе Бусулаџића на страницама *Освита*, где се исто тако позитивно писало о Адолфу Хитлеру и Трећем Рајху.[46]

Хаџић у истом светлу пише и о Анту Павелићу, почевши од пролећа 1941. када се огласио у *Сарајевском новом листу*. Реферишући

[44] *Osvit*, 12.12.1943, 4.

[45] *Osvit*, 10.4.1942, 4.

[46] *Osvit*, 10.4.1942, 4; *Osvit*, 21.2.1942, насловна.

о одређивању границе НДХ и тадашње Србије, каже: „Два велика човјека, два Вођe (*један од њих Анте Павелић*, М.Ж.), који знају шта хоће, који воде два народа… Резултат сусрета двају великих Вођа, двају мужева воље и дјела, двају изграђених личности обдареника Провидности, јест то да је Дрина опет наша хрватска, након што нам је била отета“. Остао је само још један корак по Хаџићу и то онај да се и Стара Рашка припоји Босни, односно да „хрватски елеменат у Санџаку“ буде „уклопљен у своју природну и крвну заједницу“ Независне државе Хрватске.[47]

Неколико месеци касније, марта 1942, Хаџић објављује још један чланак, овога пута на насловници листа чији је био уредник. И тада отворено износи симпатије које је гајио према првом човеку усташког режима. Речју: „Оно што Поглавник снује, то и у дјело приводи. Он не говори празне ријечи. Свака његова ријеч остварује се и постаје дјело. За њега је вјера еманципација, израз поштовања према Свевишњему, господару свега живог и мртвог... Први који нам притиче у помоћ у невољи, први који узме учешћа у нашој радости и весељу је наш Поглавник. Бројна су дјела Поглавника која су израз Његове силне љубави према муслиманима… Муслимани воле свога Поглавника изнад свега и гледају у Њему свог највећег Пријатеља и Заштитника“. Овај панагирик Хаџић завршава коначном похвалом: „У погледу муслимана Поглавник је отишао даље и од самог Оца Домовине. Докле Старчевић не прелази ријеку Дрину, дотле Поглавник настоји, да све муслимане скупи унутар граница“ Хрватске.[48]

Постоји још једна особа која је имала утицаја на дешавања код старорашких муслимана, а која је заузела истакнуто место у Хаџићевом опусу. У питању је био јерусалимски муфтија Хусеини, који је већи део Другог светског рата провео у Европи и то у колаборацији са Италијом и, поготово, Немачком. Представљао се, такође, за лидера свих муслимана света и одиграо је немалу улогу у афирмисању Немачке међу њима. Истакао се притом у регрутацији муслимана за немачку војску, Вафен СС и полицију. Већ фебруара 1942, објављена је у *Освиту* Хусеинијева биографија, пропраћена фотографијом на којој се види у

[47] *Sarajevski novi list*, 13.6.1941, 8.

[48] *Osvit*, 8.3.1942, насловна.

разговору са Хитлером.[49] Током априла, у поменутом чланку *Велики Њемачки Реих и муслимани*, Хаџић пише о њему на следећи начин: „Овај великан… уз помоћ Адолфа Хитлера и снажног оружја младих народа Европе припремају ова двојица државника скоро ослобођење исламског свијета испод енглеског јарма“.[50] У августу исте године, у *Освиту* излази текст *Разговор са великим јерузалимским муфтијом Ел Хусејнијом*, где се, између осталог, овај означава „душом сувременога арапскога национализма“ и „борцем за спас ислама“.[51]

За Хаџића је Хусеини био поготово интересантан на пролеће 1943. године. Прво је током друге половине марта изашла још једна његова биографија закључно са 1941,[52] да би онда крајем следећег месеца, Хусеинијева посета Сарајеву била једна од кључних вести. Текст *Боравак великог муфтије у Сарајеву* изашао је на насловној и на трећој страни *Освита* за 25. април. У писању овог недељника подробно је описан Хусеинијев верско-пропагандни рад у Босни тих дана, а објављена је његова фотографија у друштву са Павелићем.[53]

Текстови са највише емоција и набоја ипак су они који афирмишу оружане сукобе, како против старорашких Срба у снагама ЈВуО или Срба уопште, тако и против партизана, без обзира да ли се позивало на дефанзивне, офанзивне или осветничке акције. У више пута цитираном тексту из једног од мајских издања *Сарајевског новог листа* за 1941, Хаџић, без изношења адекватних аргумената, пише: „Употребљавана су најстрашнија насиља над муслиманима. Вршени су четнички походи, који су за собом остављали безброј најогавнијих и најсрамнији недјела. Паљена су села, убијане масе невиних људи“. Враћа се и у прошлост, у другу половину 19. века, када каже да су Србија и Црна Гора желеле да њихово уједињење преко Старе Рашке остваре „подпуним истребљењем санџачких муслимана“. На томе се, по аутору, „врло живо радило у неколико задњих деценија“. Овај кратки осврт на положај старорашких муслимана кроз ближу историју заокружује мишљењем да су они под

[49] *Osvit*, 22.2.1942, 3.

[50] *Osvit*, 10.4.1942, 2.

[51] N. K. Kolanović, n. d., 919.

[52] *Osvit*, 21.3.1943, 3.

[53] *Osvit*, 25.4.1943, насловна, 3.

„српском влашћу били увијек само грађани другог и трећег реда“.[54] Ови ставови су иначе блиски наративну пропаганде режима у Независној држави Хрватској.[55]

Следећи чланак који стављамо на увид читаоцима је објављен крајем маја 1942, на страницама *Осврта*. И за њега постоји могућност да му је Хаџић аутор. Говори о борби муслимана из прибојског села Миоче (веома близу села Црнуге у којем је Хаџић одрастао), који су се, по аутору, већ дуже време одупирали „нападачким четничким хордама“ и(ли) снагама „комуно-четника“. У ствари, радило се о Србима из суседног села Мокронози са којима су ови ратовали од 1941. године. Аутор додаје да када је са српске стране било покушаја мировних преговора, „Миочки Хрвати муслимани добро су познавали нарав и менталитет ових разбојника па им нису повјеровали“. Миоче се иначе дефинише као „јуначко хрватско село на обалама плавог Лима“.[56]

Сличан текст осванув је на страницама недељника 21. фебруара 1943. године. Надкровљивао га је наслов *Борбени дух чајничких милиционера*. У њему су објављени одломци интервјуа са потпуковником Антом Вокићем, касније министром оружаних снага НДХ и крилником (генералом) усташке војнице. Он је из политичких разлога помињао само муслиманске милиционере из Чајнича, али је свакако мислио и на оне из пљеваљског и прибојског краја, када је говорио: „Захваљујући безименим жртвама храбрих милиционера сада им то није бар у великој већини, успјело (*уништење муслимана на овим просторима*, М.Ж.), јер су старци, жене и нејака дјеца спасили голе животе прешавши на неколико мјеста Дрину, гдје су прихваћени од усташа и представника наших власти“.[57] Нешто касније, 25. априла,

[54] *Sarajevski novi list*, 14.5.1941, 3.

[55] Велики број муслиманских првака био је међутим, укључен у југословенски политички свет. Међу њима је било вишеструких народних посланика, богатих трговаца и акционара подржаних од београдских власти, политичких партнера или чланова радикалне, демократске или земљорадничке странке, стипендираних студената, председника општина и градоначелника, итд.

[56] *Osvit*, 31.5.1942, 5; Упркос бодрењу које им је стизало из Сарајева, без адекватне помоћи село није издржало. Миоче је спаљено фебруара 1943. од стране снага Југословенске војске у отаџбини. М. Живковић, *Стара Рашка*..., 284.

[57] *Osvit*, 21.2.1943, 4; Како нам, међутим, говори документација настала радом

Освит доноси причу о вишечасовној бици на Требешком брду („Прохујао је циклон – из живота наших мухаџира“), најозбиљнијем сукобу између муслиманске милиције и усташа са једне, односно четника са друге стране (7.2.1943). Прича је испричана из угла првих, тј. бранилаца.[58] Генерални закључак писања *Освита* на ову тему може се прочитати у његовом броју са почетка августа, где између осталог стоји да ће се са „непријатељима“, у овом случају Србима у четничким јединицама, од тада „разговарати само преко пушака“.[59]

Текст *Питање Санџака* са почетка новембра, такође афирмативно говори о оружаним сукобима у којима су учествовали старорашки муслимани. На овом месту читамо: „Данас се на подручју Санџака бије љути бој. Четници су прегли свим силама, да униште све оно што Санџак поистовјећује с Босном. Међутим све да униште, не могу повијест уништити, а она говори, да је Санџак виековни саставни дио Херцег-Босне, која је опет срдичка Хрватске“.[60] Можда и најупечатљивији чланак у овом контексту проналазимо у издању *Освита* за 12. децембар 1943. године. Испод наслова *У Санџаку се и жене боре* имамо прилику да прочитамо оптужбу против супротне стране за „масовна клања“, чему су се муслимани као „јунаци и борци“ супротстављали. Наводи се даље да су јануара 1943. у Бјелопољском срезу снаге ЈВуО имале помоћ италијанских власти, да је током следеће акције у Пљевљаском, Прибојском и Чајничком срезу било више цивилних жртава, те да ни ту Италијани нису заштитили муслимане (тачна само прва констатација). Аутор закључује да више није било муслимана „који је вјеровао било

италијанских окупационих власти на овом простору, током напада ЈВуО, немачке и хрватске власти су „забраниле муслиманима прелазак на територију НДХ“, па су били принуђени да се илегално пребацује преко Дрине. Око 3000 њих је то урадило само до 12. фебруара. М. Живковић, *Стара Рашка*..., 318.

[58] *Osvit*, 25.4.1942, 7.

[59] *Osvit*, 8. 8. 1943.

[60] *Osvit*, 7.11.1943, 3; Оно што аутор и уредништво пропуштају да примете јесте да се управо тада воде преговори о обустави непријатељства и будућем војном савезу муслиманске и српске стране у борби против комуниста, а под покровитељством немачког окупатора. Они су били увод у каснији самостални споразум између дотадашњих љутих непријатеља, муслиманских милиција и четника генерала Михаиловића. M. Živković, *Ratnici sa granice*..., 85–86.

Талијану било Србину“. „Сада се у Санџаку воде борбе између српских зликоваца и муслиманских милиција“, које су се, судећи по овом пропагандном спису, организовале, „не зато, да пале српска насеља и да кољу невино пучанство, него зато, да се више никоме не дају клати“. Цео текст заокружује прича о извесној муслиманки Надири из Бродарева, која је ступила у борбу са Србима, када су јој ови убили брата. Дата је њена наводна фотографија, док на глави носи фес и „исламски емблем“, полумесец и звезду.[61]

Хаџић је текстове сличне тематике објављивао и у наредном периоду. Као на пример, маја 1944, када „познати санџачки друштвени радник“ Сулејман Машовић, говорећи о борбама у Старој Рашки, поручује из Сарајева да је вера локалних муслимана „угрожена“, те да је за њих наступило „раздобље светог рата – џихада“.[62] Такође, *Освит* афирмативно пише и о 13. СС дивизији „Ханџар“ („Одушевљење народа за добровољачку СС дивизију“) и промовише укључење муслимана у њене редове.[63]

Резултати пропаганде усмерене у овом правцу нису изостали. Још јула 1941. на страницама *Сарајевског новог листа* читамо да први муслимански добровољци из Полимља одлазе у снаге НДХ, али и нацистичке Немачке.[64] Неки од њих ће тако завршити на Источном фронту, укључујући и Стаљинград.[65] Експлицитнији је пример једног муслимана исељеника у Турску, који је крајем октобра 1943. писао уредништу *Освита*, да када је прочитао неке од његових текстова, наводно, добио „силну жељу“ да се врати у „родни крај и (*да се*, М.Ж.) с оружјем у руци“ обрачуна са „четничким крвопијама“.[66] Када би неко од ових људи погинуо, Касим Хаџић је уредно доносио вести о томе,

---

[61] *Osvit*, 12.12.1943, 4.

[62] *Osvit*, 21.5.1944, 3.

[63] *Osvit*, 18.4.1943, 4.

[64] *Sarajevski novi list*, 15.7.1941, 8; Сплетом разних околности, најмање 1600 старорашких муслимана завршило је у разним јединицама немачких оружаних снага. M. Živković, *Ratnici sa granice...*, 367–451.

[65] M. Živković, *Ratnici sa granice...*, 132–133.

[66] *Osvit*, 31.10.1943.

пропраћене одговарајућим пропагандним текстом.[67]

Хаџићев публицистички рад има и своју историјску страну. Истраживања о прошлости Старе Рашке доносе пуно информација, које, уз извесну дозу опреза, могу бити занимљиве читалачкој јавности. Поменимо, на пример, попис становника Старе Рашке из 1939, који је прибавио од „Вакуфског повереништва" у Скопљу. Према тим подацима тада је било тачно 19.000 муслиманских породица са 121.268 становника. То је наводно, било 51% свих мештана Старе Рашке у том тренутку. На истом месту пише и о неких 20–30.000 „Црногораца" који су се населили у Стару Рашку после ослобођења 1912. као колонисти.[68] Касније ће са места уредника *Освита* објавити и број муслимана на територији НДХ, који се, наводно, кретао између 772.000 и 915.000.[69]

Још бољи пример овог сегмента Хаџићевог издаваштва је текст *Просвјетне прилике Санџачких муслимана*, објављен у *Освиту* крајем децембра 1943. (текст написан 1941). Отвара га речима – „од свих крајева повијесне Херцег-Босне изгледа да је Новопазарски Санџак био увијек најзаосталији крај у просвјетном погледу". Но, каже да је тако било и пре 1878, дакле, и у време Османског царства. Његову просветну политику ослоњену само на верске школе, оштро критикује, будући да су пред долазак Аустроугарске биле „сасвим неуредне". И после 1878. ипак Новопазарски санџак остаје, по Хаџићу, у „стању просвјетне учмалости све до најновијег времена". Међутим, не пропушта прилику да поново као „најцрњи део" историје муслимана означи период Краљевине Југославије. Позивајући се на податке Улема-меџилиса у Скопљу, он наводи да је једна основна школа у Старој Рашки 1939–1940. долазила на 10 км^2, а да је на 100 школа долазило 7599 муслимана и 6837 Срба (деце). Но, признаје да су ово само уписани, а да многа деца, поготово муслиманке, касније нису похађала наставу. Од сазреле деце за школу је, међутим, те године међу муслиманима било уписано само 80% (међу женском 42%). Затим грди

[67] *Osvit*, 9.9.1943, 4; *Osvit*, 11.7.1943, 5; *Osvit*, 26.12.1943, 5; У једној таквој вести стоји да пали борац није „ни први ни последњи Санџаклија који је свој живот дао за хрватску Босну". *Osvit*, 15.3.1942, 5.

[68] *Sarajevski novi list*, 14.5.1941, 3.

[69] N. K. Kolanović, n. d., 912.

муслиманске сељаке што не шаљу децу на образовање и залаже се да се то под хитно промени.[70]

Касим Хаџић је *Освиту* наменио и практичну сврху. Наиме, лист је помно пратио шта се догађа са његовим сународницима преко Дрине, али и онима који су се раселили у Босну. Уколико би неко преминуо или погинуо у оружанима снагама НДХ или Немачке, то се редовно објављивало са пратећим информацијама.[71] У овом контексту се истичу рубрике „Гласови из домовине" и „Наши у Турској". Оне су се бавиле свакодневним вестима о муслиманима из Босне, Старе Рашке, Косова и Метохије, те Турске. Путем њих многи људи су, у тешка ратна времена, имали могућност да ступе у контакт једни с другима.[72]

ЗАКЉУЧАК

Без амбиција да анализирамо цео Хаџићев опус о Старој Рашки и пратећу аргументацију (опаске у неколико фуснота дате су ради бољег разумевања историјског контекста), будући да би то захтевало засебан рад (који је делом и урађен), текст ћемо уоквирити са неколико закључака. Видели смо на више места да је Касим Хаџић углавном писао о територијалној припадности Старе Рашке, борбама које су за њу вођене, последицама сукоба по муслиманску страну, њеној ближој и даљој прошлости, али и о свакодневници.

У свему томе издваја се неколико теза, које се могу узети као основ његове пропагандне делатности у овом правцу. За Хаџића је припадност Сатре Рашке/Новопазарског санџака простору Босне, односно тада НДХ, неоспорна чињеница и то од античких времена. Неоспорна је даље, привржености свих старорашких муслимана овој идеји, односно ставу да овај простор никада, па ни тада, није имао ништа са Србијом и српским народом.

Ништа мању искључивост регистровали смо код питања муслиманског страдања. Основни правац Хаџићевог писања је да

[70] *Osvit*, 19.12.1943, 3.

[71] *Osvit*, 14.7.1942, 3; *Osvit*, 10.1.1943, 5.

[72] *Osvit*, 28.8.1943, 3; *Osvit*, 6.6.1943, 5; *Osvit*, 1.8.1943, 3; H. Memišević, n. d., 676–677.

муслиманску страну ослободи сваке одговорности у сукобу са Србима, који је трајао вековима. Апсолутност муслиманске жртве је искоришћена као ослонац његовој теорији да је циљ друге (српске) стране био потпуно уништење старорашких муслимана. Текстови овог типа су притом вешто испреплетени са онима који су афирмисали оружане борбе муслимана за рачун НДХ и Немачке. Како је рат одмицао и улазио у свој зенит, набој са којим су писани се постепено повећавао, да би свој крешендо доживео у првој половини 1944. године.

На крају, ако узмемо у обзир Хаџићеву терминологију, искључивост и острашћеност, искривљивање историјских чињеница и злоупотребу текућих догађаја у пропагандне сврхе, односно блискост његових ставова и ставова хрватских власти, наступање са позиција „хрватског национализма“ и хвалоспеве водећим људима НДХ и Трећег Рајха, не преостаје нам ништа друго него да потврдимо речи из наслова текста и закључимо, да се заиста радило о „перу у служби режима“.

ШТАМПА

Време, година: 1940
Novi list, година: 1941
Osvit, године: 1942, 1943, 1944
Sarajevski novi list, година: 1941
Preporod, година: 1990

ЛИТЕРАТУРА

Bećović, Uzeir, *Kasim Hadžić (1917–1990),* Almanah – Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu baštine Bošnjaka/Muslimana, 29–30, (2005), 301–305.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања.* Историја Срба у Новом Веку (1492–1992), Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Eminagić, Harun, *Zaboravljeni alim prof. Kasim Hadžić*, Islamska misao, 15, (2024), 169–193.

Живковић, Милутин, *Стара Рашка под италијанском окупацијом (1941–1943)*, књ. 2. Београд: Catena Mundi, Институт за савремену историју, 2020.

Живковић, Милутин, *У потрази за идентитетом. Албанство и хрватство старорашких муслимана током Другог светског рата*, Мултиетничка држава и национални идентитети: српско искуство у 20. веку, ур. Станислав Сретеновић. Београд: Институт за савремену историју, 2024, 111–136.

Živković, Milutin, *Ratnici sa granice. Staroraški muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2025.

Živković, Milutin, *NDH u Srbiji. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (travanj-rujan 1941)*, Zagreb: Despot infinitus d. o. o., 2020.

Kisić Kolanović, Nada, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj državi Hrvatskoj,* Časopis za suvremenu povijest, 3, (2004), 901–938.

Kisić Kolanović, Nada, *Muslimanski i hrvatski nacionalizam 1941–1945,* Zagreb: Školska knjiga, 2009.

Крестић Ђ. Василије, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Београд, Catena Mundi, 2015.

Memišević, Hamza, *Novopazarski Sandžak u percepciji hrvatske muslimanske nacionalističke inteligencije: slučaj Kasima Hadžića (1938–1945)*, Časopis za suvremenu povijest, 3, (2024), 659–689.

Његован, Драго, *Једна библиографија периодике Независне државе Хрватске (1941–1945)*, Зборник матице српске за друштвене науке, 124, (2008), 127–138.

Strika, Sejid, *Bibliografija tekstova iz hadisa i hadiske nauke objavljenih u Takvimu, Mualimu, Novom mualimu Zborniku FIN-a i Glasniku Rijaseta IZ-e*, Novi Mualim, 61, (2015), 70–77.

Trajlić, Mahmud, *Izdavačka delatnost muslimanskih društava u Bosni i Hercegovini do 1945. godine,* Znakovi vremena, 45–46, (2009), 21–42.

Milutin ZIVKOVIC, PhD

QUIL IN THE SERVICE OF THE REGIME. KASIM HADZIĆ ON STARA RAŠKA (1941–1944)

SUMMARY

The article discusses Kasim Hadžić's activities in the field of journalism during World War II. Attention is paid to his original texts, as well as those he approved for publication as an editor in in the weekly newspaper *Osvit*, related to political, military, social, economic and political events in the past and/or the period of occupation (during the war) in the area of Stara Raška.